

“Изследвания по български език”
издава Университетска книжарница
на Софийския университет „Св. Климент Охридски“

БЪЛГАРСКА
ДИАЛЕКТОЛОГИЯ
ВЪВ ВЪЗДЪХИ И ВЪЗГЛАСИ
от А до Я

Съдържание

Предмет на диалектологията. Видове диалектология.....5

Задачи и значение на диалектологията.....5

Диалект, наречие, народен говор, говор. Основни различия между книжовен език и диалект. Общи и различителни черти в диалектите.....12

Граници на българското езиково землище в миналото и днес22

Диалектно членение на българския език. Видове класификации в зависимост от езиковите признания, които лягат в основата им25

Западни говори38

Северозападни говори.....38

Западномизийски говори.....39

Видинско-ломски говор.....40

Белослатинско-плевенски говор.....40

Погранични говори.....42

Югозападни говори.....45

Централни югозападни говори.....47

Северна подгрупа.....48

Средновардарски говори.....56

Крайни югозападни говори.....60

Долновардарски говори.....62

Западна подгрупа.....68

Източни говори72

Източномизийски говори.....73

Балкански говори.....77

Западнобалкански говор.....80

Централен балкански говор.....81

Източнобалкански говор.....84

Рупски говори.....85

Западнорупски говори.....87

Централнорупски говори.....94

Източнорупски говори.....97

Българските говори извън пределите на езиковото ни землище.....	101
- говорите в Русия, Молдова, Украйна.....	101
- говорите в Румъния.....	106
- говорите в Мала Азия.....	112
Социални говори.....	115
Новобългарският книжовен език и българските народни говори.....	121
Единството на българския език на диалектно ниво.....	126
Диалектни различия – същност.....	129
Диалектни различия във фонетиката.....	131
Диалектни различия в морфологията.....	133
Диалектни различия в синтаксиса.....	135
Лексикалната система на книжовния език и диалектната лексика.....	137
Лексиката на българските народни говори.....	138
Характер на диалектната лексика.....	138
Видове диалектна лексика.....	141
Особености на диалектната лексика.....	145
Тематично многообразие.....	145
Многозначност на диалектната лексика...	149
Състав на диалектната лексика.....	150
Диалектна лексика, която се характеризира с наличие на различни названия за обозначаване на един и същи предмет.....	155
Диалектни различия, които се характеризират с наличие на различни названия, изразявани чрез една и съща лексикална единица....	165
Лексикално-семантични групи.....	177
Словообразуването в българските народни говори.....	186
Приложения.....	193

Помагалото по българска диалектология се издава, за да улесни студентите от Югозападния университет “Неофит Рилски” – Благоевград, в стремежа им да се запознаят с основните проблеми, свързани с особеностите на българските народни говори – фонетични, морфологични, синтактични, лексикални, от всички краища на българското езиково землище. Разбира се, то може да се използва от всички студенти българисти, от студентите слависти, от хората, интересуващи се от изконната форма, под която съществува българският език – неговите диалекти.

Темите, представени в помагалото, са разработени от наши диалектолози в по-ранни периоди, предшестващи издаването му. Основните раздели, представени тук, отразяват схващанията на Стойко Стойков (Българска диалектология. С., 1993, III изд. - под редакцията на М.Сл.Младенов), на Василка Радева (Селскостопанска лексика на централния балкански говор. С., 1979. – В: БДПМ кн. IX, 79-222.; Лексикалното богатство на българските говори. С., 1982; Словообразуването в българския книжовен език. С., 1991); Йордан Иванов (Българска диалектология. Пд, 1994); Тодор Бояджиев (Българските говори в Западна [Беломорска] и Източна [Одринска] Тракия. С., 1991); Антони Стоилов (Българските диалекти като система. –В: Българският език. Ч. I. Бл., 1993; Земеделска и животновъдна лексика от говорите по Средна Струма с народно тълкуване. Бл., 2000).

Споменатите по-горе автори са отбелезани, защото изложението основно се ръководи по техни публикувани по-рано трудове. Естествено, това не значи, че те са единствените автори, чиито разработки авторът е използвал. Задължително той трябва да отбележи книгата от поредицата “Знания за езика” *Българските народни говори* (С., 1986), в която именити български диалектолози представлят свои изследвания, посветени на особености на българските народни говори, разположени както в днешните географски граници, така и извън тях.

и във вид на диалектни идиоматични изрази и глаголи "тъкфоби" течността им симетрично съществува и във вид на "некои" езикоподобни яз. форми като "българският", "българска лингвистика", "български език", "български глаголи" и т.н. Видове на диалектологията са: диалектологията на говора, диалектологията на яз. форми, диалектологията на яз. норми и т.н.

Предмет на диалектологията. Видове диалектология. Задачи и значение на диалектологията

Диалектологията е основен дял от езиковнанието, редом с дялове като фонетика, морфология, синтаксис и лексикология.

1. **Названието диалектология** е образувано чрез словообразувателния начин композиция (други основни словообразувателни начини в днешния български са деривацията, абревиацията и универбирането) - словообразувателен начин, застъпен още в старобългарски, от който, освен готови лексикални единици, съвременният български език заема и словообразувателни модели. Произвеждащите основи на названието **диалектология** са гръцки - διάλεκτος 'наречие, говор' и λόγος с някогашно значение 'учение за смисъла, наука'.

2. Диалектологията изучава **диалектите**, т.е. езиковите прояви и форми като средство за комуникация между членовете на определен териториално или социално обособен колектив. Тези езикови прояви и форми не влизат в обсега на книжовния език. "Диалектът - казва Ст.Стойков - е езикова единица, разновидност на общонародния език, която е средство за непосредствено взаимно общуване на известен по-голям или по-малък колектив, ограничен териториално или социално, и която се характеризира с единство на езиковата си система" (Ст.Стойков, БД, 1962, с.5; 1993, с.23).

Така поднесена, тази формулировка означава, че диалектите на който и да е език, в това число и на българския, са неотделима част от този език. Диалектите на българския език са една от формите, посредством които той съществува и посредством които влиза в употреба в процеса на общуването между хората. Диалектът е изначалната, по-първичната, по-необработената форма, под която съществува един език.

Другата форма, под която съществува българският език, е неговата книжовна форма. Книжовна е тази форма на българския език, чийто изговор и чито писмени норми се установяват от група упълномощени за тази дейност лица от Института за български език към Българската академия на науките. Тези норми те представят с правописните и с правоговорните речници, които Институтът за български език към Българската академия на науките издава. Единните за всички правописни и правоговорни норми се създават, за да се улесни общуването между хората от различни краища. С помощта на книжовната форма на българския език се води обучението в училище, с нея поднасят новините си официалните радио- и телевизионни канали, тя е езикът на науката. Следователно може да се обобщи, че общонародният български език е изграден от две неотделими една от друга и взаимно допълващи се части – едната е книжовният български език, а другата – езиковата система на диалектите. Именно с езиковата система на диалектите се занимава науката диалектология. В частност българската диалектология изучава езиковата система на българските диалекти.

3. По своя *предмет* диалектологията бива:

- 3.1. **Диахронна (историческа) диалектология** - изучава закономерностите в развитието и промяната на диалектите през различните етапи от историческия развой на даден език. Тя е т.нар. вертикален срез, т.е. диалектите се изучават във „вертикална посока”, в хода на различно историческо време.

- 3.2. **Синхронна (описателна) диалектология** - изучава съвременните особености на народните говори. Този вид диалектология представлява т.нар. „хоризонтален срез”, т.е. изучават се особеностите на диалектите в точно определено историческо време.

Рязка граница между историческата и описателната диалектология обаче трудно може да се прокара, тъй като в

основата им са залегнали двата основни за езикознанието изследователски метода - диахронен и синхронен, които при повечето диалектоложки изследвания обикновено не се противопоставят, а се допълват взаимно. Например няма да бъде пълно проучването за развой на даден диалект в хода на времето, без да се отразят днешните негови особености, формирали се като резултат от това негово вековно развитие, както и няма да е възможно цялостно проучване и описание на днешното състояние на диалектите на един език, без да се държи сметка за историческото им развитие, довело до това състояние.

4. По *обсег* диалектологията бива:

- 4.1. **Обща** диалектология - изучава най-общите особености на диалекта като езикова единица, изходящи от знанието за него (за диалекта), формирано от проучването на диалектите в един или в няколко езика. С други думи общата диалектология изучава а) общите закономерности в развой на диалектите, б) методите за проучването им, в) принципите за класифициране, г) начините за фонетичното им записване и т.н.

- 4.2. **Частна** диалектология - изучава конкретните особености на диалектите на даден език в контекста на общите закономерности в развой на този език. Развитието на диалектите в който и да е език обаче следва общи закономерности, присъщи на всички диалекти, така че и между общата и частната диалектология също не е възможно да се прокара ясна граница.

- 5. **Българската диалектология** като дял от българското езикознание се занимава с българските диалекти. Тя си поставя за задача:

- а) да даде пълна, ясна и вярна представа за съвременното териториално и социално членение на българския език, като състави класификация на териториалните диалекти, която да

подпомогне научното историческо и съвременно описание на говорите от цялото ни езиково землище;

б) да изтъкне всички специфични черти на българските диалекти във фонетиката, граматиката и речника, които представлят диалектите ни като неотменна част от българската езикова система;

в) да проучи и опише характерните особености на всеки един от диалектите в нашето езиково землище на всички нива - фонетично, морфологично, синтактично и лексикално;

г) да очертае границите на разпространение на териториалните ни говори по методите на лингвистичната география.

6. В зависимост от своя характер и от своята функция (служба) диалектите са два основни вида:

6.1. Териториални (местни, локални) диалекти са тези разновидности на българския език, които са ограничени териториално и заемат отделни части от нашето езиково землище. Те са пълноценно средство за общуване на хората в тези териториално ограничени говорни области. Като езикови единици териториалните диалекти притежават особености, които засягат всички страни на езика - основно фонетиката и речника, след това морфологията и най-слабо - синтаксиса. В хода на своя исторически развой, по стечание на фактори от различно естество (най-често обществено-политически и социални), даден териториално ограничен диалект може да се превърне в самостоятелен език. Например засега се приема, че при колонизирането на Балканския полуостров трите основни групи славянски племена - венети, анти и славини, са говорели т.нар. праславянски език, който в техните езикови системи е бил със сходни особености. При трайното установяване на всяка една от групите в отделните части на континента се е проявила т.нар. *езикова дивергенция* (раздалечаване, разделяне, обособяване). Същността ѝ се

състои в това, че в резултат на териториалното раздалечаване на отделните племена намаляват контактите между тях. Вследствие на тези ограничени контакти, в рамките на единния дотогава език се появяват различия (някои от тях - съществени), които довеждат до обособяването в този език на отделни диалекти. В по-големи отрязъци от време и при наличие на определени обществени условия тези териториални раздалечавания може да доведат до трансформирането на отделния диалект до самостоятелен нов език. Така от единния в общи линии някога праславянски език се формират групите на западните славянски езици, на източните славянски езици и на южните славянски езици.

Езиковата дивергенция се проявява (при наличие на подходящи социални, икономически и политически фактори) и след формирането на отделния език. Робството например ограничава правото на движение на хората, следователно те общуват повече помежду си и по-малко с хората от съседните области; заселването им пък в планинските райони, за да са далече от поробителя, също способства да се създадат затворени говорни общности. Така постепенното ограничаване на контактите между хора, говорещи един език, е предпоставка в него да се обособят различни териториални говори.

6.2. Социални диалекти - те са езикова разновидност, която е присъща на повече или по-малко обособени групи от хора, обединени от общи интереси - най-често производствени, духовни, криминални и т.н. Докато териториалният диалект заема част от езиковото землище и е пълноценно средство за общуване на живещото там население, социалният дори не е диалект в точния лингвистичен смисъл на това понятие, защото своето своеобразие той проявява единствено в лексикалната си система. *Социолектът* (социалният диалект) притежава

словен лексикален фонд от около 1000 думи, който владеещите го използват единствено за общуване помежду си (в границите на обединяващата ги общност – професионална, духовна, криминална), а извън нея те говорят на родния си, достъпен на всички диалект. Тези специфични около 1000 думи са единственото различно, което говорещите социолекта използват. Всичко останало - фонетични, морфологични и синтактични особености, редом с основния речников фонд на диалекта, говорещите социалния диалект заемат от родния си диалект и в отделни случаи - от книжовния език. С други думи социолектът не притежава собствени езикови особености и затова никога не прераства в самостоятелен език.

7. Значение на диалектологията - тя е пълноценен източник за попълване на знанията за историята на езика ни. Такъв източник са и епиграфските (писмените) паметници, но поради това, че те не отразяват живата реч, поради което са консервативни (например не съдържат данни за промените в езика, а в някои случаи са неопределени по време и място), народните говори (диалектите) се превръщат във важен източник за историята на нашия език на всички езикови равнища - фонетично, морфологично, синтактично, лексикално. Източник са и за реконструиране на семантиката на думите и на промените в нея, както и за обогатяване на знанията за използваните в хода на времето словообразувателни модели.

В чисто практически аспект знанията за спецификата на българските говори може да помогнат да се отстраният говорни аномалии, формирани под влияние на диалекта. Например такава аномалия в северозападните говори във Видинско представлява изговорът на среднотекстовото книжовно *л* под влияние на диалекта в позиция след непреден вокал (*бългàрийа* вм. България, *испълнàвъ* вм. изпълнява) на мястото на нашето книжовно твърдо *л*; или пък появата в

югозападните говори в Софийско, в Благоевградско и др. на супертвърдо *л* на мястото на нормално твърдото книжовно *л* в позиция пред задния вокал *o* и непредния *a*: *mac'ud* вм. масло; *na'atka* вм. палатка, *c'udn* вм. слон.

Правилно и навреме пък може да се усвоят нормите на книжовния език, ако например в подходяща възраст се научи, че изговор (и оттук писане) само на *e* < стб. ъ без оглед на фонетичните условия (*бèла, вèрно, избèгам*) е присъщо на отделни диалекти, но не и на книжовния език; че изговорът на подложени на редукция широки вокали (и оттук появата им в писмената практика – *лимунàда* вм. лимонада, *пирò* вм. перо) също е присъщо на отделни диалекти, но не и на книжовния език; че изговорът само на твърди консонанти (*вървè* вм. *върв'ò*, *спè* вм. *сп'ò*) или на палатали в позиция пред предни вокали (*д'ит'è* вм. дете, *т'ил'ифòn* вм. телефон) и т.н. пак е присъщо на отделни диалекти, но не и на книжовния език.

Диалект, наречие, народен говор, говор. Основни разлики между книжовен език и диалект. Общи и различителни черти в диалектите

1. В българската диалектологичка традиция в по-слаба или в по-силна степен (в зависимост от авторите и от времето, през което те са работили) се употребяват термините диалект, говор и народен говор. Към тях може да се добави и използваният в най-ранни периоди от развитието на българската диалектология термин наречие. Всички те днес са със значение на синоними, не се разграничават по смисъл и именно като такива (с изключение на остателяния вече термин наречие) продължават да се използват активно в българската диалектология.

2. Въпросът за отношенията между *книжовния език* и *народните говори* възниква при изграждането на книжовния език, който е по-обработена и лексикално обогатена форма на националния език. Общото между тях е, че книжовният език, от една страна, и диалектът, от друга, изграждат цялото, наричано от едни *общонароден*, а от други - *национален език*. Тяхното единство се гради на наличието и в диалектите, и в книжовния език на задължителни основни структурни елементи, установени в многовековния исторически развой на нашия език, като общ граматически строеж (знаем например, че днес езикът ни е с аналитичен граматически строй) и общ речников фонд.

2.1. Единство (общи особености) на книжовния език и на диалектите:

2.1.1. В областта на фонетиката:

а) наличие на бифонемни съчетания *шт* и *жд* на мястото на прсл. *tj и *dj - *лèшта*, *нèшто*, *ноштà*, *сфèшти*; *вèжда*, *междù*, *прèжда*, *сàжди*;

б) наличие на вокална фонема *ъ*, независимо от нейния произход: *зèп*, *мèка*, *мèш*; *рекъ* < стб. *ж*; *дъш*, *сèн* < стб. *ъ*; *тèст* < стб. *ь*;

в) динамично по сила ударение при вокалите, което довежда до различната им степен на редукция - **качествена** (нарича се още *калитативна*, *пълна редукция*) и **количествена** (нарича се още *квантитативна*, *непълна редукция*).

2.1.2. В областта на морфологията:

а) Наличие на задпоставен определителен член, развили се от старите показателни местоимения **Tъ**, **Tи** и **Tо**, когато са в слаба позиция, т.е. когато се намират след съществителното, към което се отнасят: *домъ тъ* > *домът*; *жена та* > *жената*; *чадо то* > *чедото*. Постепенно тези показателни местоименни форми загубват своята местоименна функция и се превръщат в морфеми, с които се изразява граматическата категория определеност, т.е. известност, познатост на обекта. В старобългарските паметници има само наченки, но не и развита членна форма. Езикът на Йоан Екзарх дава основание да се допусне, че някои източнобългарски диалекти от X-XI в. са притежавали доста напреднала в своя развой членна форма. Във вида, в който я познаваме днес, членната форма се развива през среднобългарския период от развитието на езика (XII-XV в.). В книжовния език и в преобладаващата част от народните ни говори в определителен член са се превърнали местоименията с консонантен компонент **-т-** < стб. показателни местоименни форми **Tъ**, **Tи** и **Tо**. Отделни говори притежават и трикомпонентна определителна членна форма, чийто консонантни сегменти освен **-т-** са още **-с-** (**-в-**) и **-н-**. Те също водят началото си от старобългарски местоимения.

б) Аналитично изразяване на синтактичните отношения между думите в словосъчетанието и изречението, т.е. изчезват падежите при съществителните имена, прилагателните имена,

числителните имена (липсват склонения) и ролята им се поема от предлогите. Изчезват падежите и при местоименията, като те са класът думи в съвременния български език, който пази най-много падежни остатъци. Аналогична е ситуацията и в диалектите.

в) Аналитично се изразява старобългарският инфинитив. В старобългарски с него се е изразявало глаголно действие, неопределено по лице, число и време. Инфинитивните форми са представителни глаголни форми и завършват на -ТН. Днес и в книжовния език, и в диалектите на мястото на инфинитива се употребяват т. нар. *да*-конструкции: *начаша веселити са* - 'започнаха да се веселят'.

г) И в книжовния език, и в диалектите простото бъдеще време се образува посредством форма на глагола в сегашно време и стояща пред нея частица (*ште, ше, ша, шъ, жъ, зъ, к'е, че, чу* и др.), която е застинала форма, получена от формата за 3 л., ед.ч., сег.вр. *хощетъ < стб. хотѣти*.

д) наличие на преизказано наклонение.

2.1.3. В областта на синтаксиса:

а) Удвояване на обекта при имената и местоименията, т.е. употреба на кратки дателни и винителни местоименни форми, отнасящи се към съществителни имена и местоимения: *Рекох му на Пеши да дойде; Видях го Гошо, когато прескачаše оградата.*

2.1.4. В областта на лексиката:

а) В огромната си част словните системи и на книжовния език, и на диалектите се характеризират с лексика, наследена, от една страна, от старобългарски, от езика на траките и прабългарите, а от друга - с лексика, придобита от или посредством словните системи на съседните народи в хода на дълговековното им съжителство в балканския езиков контекст.

Трябва да се има предвид, че само в граматичните особености има пълно покритие между книжовния език и диалектите, докато на фонетично и лексикално равнище различията между тях, както и между отделните диалекти един от друг, са понякога значителни, защото тези две страни на езиковата система (фонетичната и лексикалната) са най-лабилни и най-податливи на промени.

2.2. Възникнал главно върху източнобългарска диалектна основа, българският книжовен език е по-висша степен в разоя на българския език, сравнен с диалекта, и функционално се отличава от всички народни говори.

До какво главно се свежда различето между книжовен език и диалект?

2.2.1. Книжовният език се характеризира с наличие на различни стилове, които дават възможност за многообразие на формите за изразяване. Като форма на съществуване на езика диалектите са ограничени не само териториално, но и функционално, тъй като са лишени от присъщото на книжовния език стилистично многообразие - те са стилистично еднородни.

2.2.2. Книжовният език е количествено по-богат на лексика от диалекта. В семантично отношение нещата не стоят точно така - поне що се отнася до изконни сфери, свързани с традиционни дейности от сферата на традиционното земеделие, традиционното животновъдство и традиционните занаяти. Техните лексикални системи доста често представлят лексика, която книжовният език, за да обясни, трябва да прибегне до помощта на словосъчетания или на многословни описателни дефиниции. Книжовният език е безпомощен да обясни еквивалентно, с една дума, югозападнобългарската лексема *бачия* например. Книжовната лексема *мандра* не дава представа по кое време на годината се организира тази дейност, що за форма на кооперация между